

DVA LEKSEMA ZA POJEM 'LUKNJA' V SLOVANSKIH JEZIKIH

V članku je predstavljena nova etimologija slovanskega predloga *skvožě* in nekaj sinonimov za pojem 'luknja' v slovanskih jezikih. Glede na semantično motivacijo ('svetiti, gledati, opazovati' > 'luknja'), ki jo najdemo v mnogih jezikih, je verjetno misliti na genetično sorodstvo med sloven. *lŭknja*, letonsko *lŭka* itd. in sloven. *lŭkati*, letonsko *lŭkuôt*.

In the article is presented a new etymology of slavonic preposition *skvožě* 'through' and some synonymes for 'gap, opening' in slavonic languages. Based on semantic motivation ('light, look, watch' > 'gap, opening'), which is found in several languages, it is possible to suppose a genetic connection between slovene *lŭknja*, lettish *lŭka* etc. and slovene *lŭkati*, lettish *lŭkuôt*.

Med mnogimi nespornimi etimologijami, ki jih lahko preberemo v Miklošičevem etimološkem slovarju in so jih kasnejši avtorji z Bernekerjem in pionirji slovanskih nacionalnih etimoloških slovarjev na čelu prepisovali in dopolnjevali z gradivom, je še vedno mogoče najti takšno, ki je potrebna premisleka večjega števila raizskovalcev in končno morda tudi revizije.

Vsaki besedi v vsakem jeziku lahko iščemo izvor v treh smereh: 1. beseda je podedovana od starejših generacij istega ljudstva; 2. je prevzeta iz tujega jezika; 3. je na novo nastala in nima zgodovine.¹ Na vsakega etimologa je pri odločanju za smer raziskovanja v veliki meri vplivala tudi miselnost dobe, v kateri je delal. Do nedavnega je veljalo v slavistiki pravilo, da je vsak leksem, ki ni splošno slovanski, izposojen iz neke adstratne ali substratne jezikovne sfere. Danes je čutiti reakcijo na to mnenje in mnogo besed, za katere so starejši avtorji iskali zlasti germanske predloge, je bilo v novejšem času z veliko verjetnostjo razglašanih za avtohtone. Za tak primer gre tudi pri besedi *luknja*.

1. Slovansko **skvogā*, **skvĕgā*, *(s)*kvāgā* 'luknja'

Že Miklošič je v svojem etimološkem slovarju ugotovil sorodstvo med stesl. *skvožě*, rus. *skvožb*, sloven. *skōz(i)* 'per', (st)esl. *skvožnja*, *skvažnja*, *kvažnja* 'luknja' in rus. *skvožitb* 'durchsichtig sein'.² Nadaljnje etimologije ni ugotavljal. K temu je treba dodati še kašubsko *skvĕga* 'špranja, razpoka'; rima pudendi; skrivališče', jpomor. *skvĕga*, *skśega*, *skvĕga* 'špranja, razpoka'.⁴ Edina možna rekonstrukcija za kašubsko in južnopomorjanske oblike je **skvĕgā* 'špranja, razpoka'. Otrdeli mest. ed. k temu je predlog *skvĕzě*, ki ga najdemo v Zografskem kodeksu. Običajnejša oblika *skvožě* je otrdeli mest. praslov. **skvogā* 'luknja', česar izpeljanka je stesl. *skvožnja*, sloven. *skōžnja*, *skvōžnja* 'luknja',⁵ živo še v Beli krajini.⁶ Prim. paralelno tvorbo v polj. *szpara*, sloven.

¹ Čop, *Indouralica* I, 7.

² Miklošič, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, 306.

³ Sychta, *Slownyk gwar kaszubskich* V, 69.

⁴ Lorentz, *Pomoransches Wörterbuch* II, 259.

⁵ Pleteršnik II 495, 502.

⁶ Zupanc, *Jezik in slovstvo* I (1955/56) 2, 47.

špranja. Csl. *skvažnica*, *koažnja* je podaljšana stopnja k *skvožnja* ali preglášena k **skvĕgā*, ki kaže tudi na neobstojnost vzglasnega sičnika, ki potem takem ne more biti nič drugega kot *s* mobile. K temu je treba pritegniti še sloven. nar. *skoznovāti*, *skozniti* 'bedeti', *skoznovāti na kaj* 'bedeti nad čim' (Prekmurje),⁷ srbohrvaško kajk. *szkoznújem* 'vigilo, excubo' (Belosteneec), *skoznovāti* 'isto' (Žumberak),⁸ sloven. nar. *skezāti* 'zadostovati'; npr. *njegov zaslužek ne skeza za tako potrato* (prim. k temu frazo *s plačo ne pridem skoz* 'mi ne zadostuje'), v 17. st. *skuzati* (Alasia).⁹ Osnovni pomen obravnavane besedne družine je 'gledati, opazovati, bedeti nad čim'. O pomenskem prehodu 'gledati' > 'luknja' glej drugi del prispevka.

Glasovno in pomensko je obravnavano besedno družino možno izpeljevati iz ide. korena **(s)keue(H)-* z determinativom *-(g)h-*. Pokorny¹⁰ navaja koren **keu-*, *skeu-*, tudi *koua-* 'worauf achten (beobachten, schauen), hören, fühlen, merken'. Slovansko **skvogā*, **skvĕgā*, **(s)kvāgā* je treba izpeljevati iz prevojnih stopenj **(s)kūo-g(ǵ)h-* (aniž baza), **(s)kueH-g(ǵ)h-*, **(s)kūoH-g(ǵ)h-* (sež baza). Pokorny, n. m., ne navaja takšnega korenskega determinativa. Staroislandsko *skyggna* 'prežati', norveško nar. *skygne* je treba izvajati iz pragerm. **scurwan*.¹¹ Obravnavana slovanska besedna družina je torej v daljnem sorodstvu s slovansko *čuti*, *čuvāti* in stvn. *scourwōn* ter seveda z omenjeno nordijsko.

Presenetljivo arhaičen pomen je ohranjen v prekmurskem in kajkavskem narečju.

2. Slovansko **lūkā* 'luknja', **lūkāti* 'opazovati'

Miklošič¹² in po njem Berneker,¹³ Skok¹⁴ ter Striedter-Temps¹⁵ so izvajali sloven. *lūknja* (f.) 'foramen, lacuna, fovea' (izpričano že v 16. st. pri Megiserju: *luknia* 'Hole, Hüle, Loch') iz bavarsko avstr. *Lucken* nar. *luck.n* 'Lücke, Loch' k stvn. *lucka*, *luccha* 'isto'. Zanimivo je pri tem dejstvo, da Megiser ne navaja izhodne nemške oblike, kar pri njem ni običajno. Iz istega vira izvaja Skok¹⁴ hrvaško kajkavsko in čakavsko *lūknja*, pri Belostencu *luknya* 'foramen, forus'. Tudi nelocirano srbohrvaško *ljuka* 'isto' je po Skokovem mnenju treba imeti za nemško izposojenko.¹⁴ Vasmer prav tako ugotavlja, da je rus. *ljuk* (m.) 'odprtina v ladijskem krovu' (prvič zabeleženo leta 1720 *ljuik*) izposojeno iz nizozemskega mornarskega žargona.¹⁶ Miklošič izvaja iz nemščine tudi madžarsko *lyuk* 'luknja, odprtina',¹² medtem ko mu baltsko gradivo verjetno ni bilo dostopno. Letonsko *lūka* 'lina, okence, luknja', deminut. *lūciņa* izvaja Endzelin¹⁷ iz srednjenizozemske *luke*, Fraenkel¹⁸ pa za litovsko *liuktas*

⁷ Povzemam po Pleteršniku II 495, 502, ki ne upošteva prekmurskega preglasa.

⁸ Dalje o besedni družini pri Skoku, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III, 268; drugače Bezlaž, Jezik in slovstvo XVII (1971/72), 2, 40, povezuje z lit. *sókti* 'skakati'.

⁹ Pleteršnik II 485, 502.

¹⁰ Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 587.

¹¹ Falk-Torp, Norwegisch-Dänisches etymologisches Wörterbuch, 1045.

¹² Miklošič, EW, 176.

¹³ Berneker, Slawisches etymologisches Wörterbuch I, 744.

¹⁴ Skok, ERHSJ II, 329.

¹⁵ Striedter-Temps, Deutsche Lehnwörter im Slowenischen, 173.

¹⁶ Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch II, 78.

¹⁷ Mühlentach-Endzelin, Lettisch-deutsches Wörterbuch II, 518.

¹⁸ Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch I, 379.

'odprtina za dim v strehi, dimnik, loputa za dimnik' išče predlogo v nizozemsko *lucht* (< *luft*) 'zrak, nebo'.

Iz navedenega sta očitni dve dejstvi: 1. Kulturna beseda, ki je nedvomno izposojenka, je najverjetneje samo rus. *ljuk*, polj. *luk*, lit. *liúka*, *liúkas*, nem. *Luke* < niz. *luik*. 2. Mnenja, navedena v prejšnjem odstavku, ki so veljala še leta 1957, ko je Kniezsa izdal monografijo o slovanskih izposojenkah v madžarščini,¹⁹ so očitna zmešnjava. Prvi dostopni avtor, ki je drugačnega mnenja, je Benkö,²⁰ ki za madžarsko *lyuk*, izpričano že leta 1055 *licu*, navaja trdno sorodstvo v finsko *loukka* 'skrivališče', *luokku* 'razpoka, špranja, votlina, jama, brlog, past', *loukko* 'kót', čeremiško *lāk* 'kot, hišni vogal', *luk* 'gumbnica' (= madžarsko *gomblyuk*), samojedsko jur. *loxē* 'kot, skrivališče' < ugrofinsko **loβkkz* 'luknja, špranja, votlina'. Zaradi takšnega sorodstva je po mnenju Benköja vsaka domneva o izposoji madžarskega leksema iz slovanskih jezikov ali nemščina odveč.

Genetične povezave med izrazi za pojem 'luknja' in 'zlomiti' so pogostne. Nemško *Lücke*, *Loch* (kakor *decken*, *Dach*) je sorodno z litovsko *lúžti* 'zlomiti' (ide. koren **leug-* 'zlomiti');²¹ finsko *loukuttaa* 'zlomiti' pa se je razvilo iz obravnavane ugrofinske besedne družine.²² Možno indouralsko sorodstvo med ugrofin. **loβkkz* in indoevropskim korenem **leuk-* še ni razčiščeno.²³

Izrazi za pojem 'luknja' v slovanskih jeziki, ki so pratorodni za našim, so: srbohrvaško kajk. in čak. *lūknja*, nelocirano *ljuka*,²⁴ polj. *luka* 'luknja', kašubsko *luka* 'luknja, ki vodi na podstrešje; mesto med hišami, kjer je prepil; usta, oko (v otroškem govoru); deminut. *lučka* 'odprtina v golobnjaku ali kurniku; odprtina v oltarju nad tabernakljem, kamor se postavlja monštranca; očesce (v otroškem govoru)',²⁴ slovinsko *lúka* 'lina, nezastekljeno okno, z lesenimi oknicami zaprto okno v kašči ali na podstrešju, podna vrata v klet; oko (šaljivo)',²⁵ lužiške primere glej dalje v tekstu, morda tudi belorus. *ljuk* 'odprtina, strelna lina'.²⁶ Starejši ruski in ukrajinski teksti tega leksema ne poznajo. Tudi slovar ruskih narečij ga ne navaja.²⁷ Slovar zabajkalskega narečja²⁸ navaja *lúnka* 'utrjena jama z oklepom za shranjevanje krompirja in zelenjave zunaj hiše'. Iz gradiva, ki ga nudi sam slovar, je razvidno, da se v tem narečju *-n-* pogosto vrine za samoglasnik, ki končuje zlog in soglasnik, ki začena naslednjega;²⁹ prim. osebno ime *Pronča*, ki se glasi knjižno rus. *Prohor*, *Prokopij*, *bunčatv* < **bukēti*, *mangazin* < *magazin*, *menta* 'nameček'³⁰ k sloven. *nameček*, *smet* < **mē-t*.³¹ Zabajkalsko *lúnka* je torej možno izvajati iz **lukā*. Knjižno rus. in belorus. *lúnka* 'jamica', je zaradi deminut.

¹⁹ Kniezsa, A magyar nyelv szláv jövevényszavai II, 881.

²⁰ Benkö, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II, 805.

²¹ Kluge-Mitzka, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache,²¹ 448; Pokorny, IEW, 686.

²² Toivonen, Itkonen, Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja, 304 sl.

²³ B. Čop, ustno.

²⁴ Sychta, SGK II, 375.

²⁵ Lorentz, Pom. Wb. I, 465.

²⁶ Tulmačal'ni slovník belaruskaj movy III, 68 sl.

²⁷ Slovar'ruskich narodnych govorov XVII.

²⁸ Eliasov, Slovar'ruskich govorov zabajkal'ja, 189.

²⁹ Iz dostopne literature ni mogoče ugotoviti ali gre za zapiranje zlogov ali samo za nazaliziranje vokala.

³⁰ Eliasov, SRGZ, 471, 70, 195, 201.

³¹ Bezlaj, Slavistična revija X (1957) 1-4.

lunočka najverjetneje *lun-ka*. Vasmer³² to izvaja iz *lumka*, zadnje pa iz nvnem. *Luhme* 'Loch in Eise'. Morda je pravilnejše mnenje Dalja,³³ ki misli na pomanjševalnico k *luna* < **louksnā*, kar je pomensko zelo verjetno. Če je Daljeva domneva pravilna, je odveč izvajati zabajkalsko *lunka* iz **lukā*.

Poleg že omenjene pomenske motivacije za pojem 'luknja', ki jo imamo v germanskih jezikih, se pojavlja v indoevropskih jezikih tudi genetična zveza med izrazi za pojem 'gledati' in za pojem 'luknja'; prim. h korenu **okū-* 'gledati'³⁴ armensko *akn*, gen. *akan* 'oko, odprtina, luknja', grško *ὄπη* 'odprtina, luknja', *ὄψ* 'obraz' (prim. kašubske in slovinske pomene ter kimrijsko *llyad* 'oko' < **lukato-*),³⁵ angleško *wind-ow* < srednjeangleško *windoge* < staroislandsko *vindauga*,³⁶ slovansko *okno*, litovsko *ākas* 'okno v ledu'. Sloven. pomeni *ókno* (n.) poleg 'fenestra' tudi 'luknja v ledu, rudniško okno, del kozolca med dvema stebroma'.³⁷ Prim. isto razmerje še v lat. *specus* 'luknja' k *speciō* 'gledam' in irsko *derc* 'oko, luknja', kar je sorodno z gr. *ὄρασμα*.³⁸

Slovenščina pozna glagol *lúkati*, srbohrvaščina (kajk.) *lukati* 'opazovati', gornja lužiščina *lukać* 'strmeti v kaj, bedeti nad čim', dolnja lužiščina *tykaś* 'opazovati, kukati, gledati skozi luknjo',³⁹ kar je sorodno z letonsko *lūkuōt* 'gledati, opazovati', litovsko *láukti* 'pričakovati',⁴⁰ izvedeno od ide. korena **leuk-* 'svetiti'.⁴¹ Sem spada tudi ime gradu *Luknja* pri Novem mestu, leta 1351 *daz Lueg*,⁴² s prvotnim pomenom 'brlog'. Gornja lužiščina pozna v svojih zahodnih narečjih *luknješko* 'okence v gospodarskem poslopju' kar povezuje Schuster-Šewc z rezervo z dolnje lužiško *luknaško* 'kleines Seitenfach oben an der Querwand der Kleidertruhen, dessen geöffnetes Deckelchen den aufgeschlagenen Truhendeckel zu halten pflegt'. Vendar stoji njegova etimologija (~ sloven. *lokno* 'neka dajatev', starorus. *lukno* 'neka votla mera')³⁹ na dokaj šibki pomenski osnovi. Vsaj gornjelužiško obliko je treba primerjati z *lukać*; zelo verjetno pa tudi navedeno obliko iz dolnje lužiščine. Areali poimenovanja *luka*, *luknja* se skoraj v celoti pokrivajo z areali glagola *lukati* 'opazovati'. Padajoča intonacija v slovenščini je posledica mladega cirkumflektiranja, prim. tudi sloven. *pōlt*, srbohrvaško *pūt*, litovsko *plutà*. Nihanje med palatalnim *l'* in velarnim *l* je možno razlagati s kvalitativnim prevojem *-*ēu-* ~ *-*ōu-* ali pa z različnimi refleksi za ide. *-*ēu-* v praslovanskih narečjih.⁴³ Litovsko *liūktas* naj zaenkrat ostane ob strani. Brez narečnega gradiva ni mogoče preveriti Fraenklova mnenja, čeprav je pomen mnogo bliže obravnavani baltoslovanski osnovi kakor pa domnevni nizozemski predlogi. Tudi nekoliko problematičen refleks diftonga je možno razložiti s paralelnimi primeri.

³² Vasmer, REW II, 69, sl.

³³ Dalj, Tolkovyj slovar' živogo velikoruskogo jazyka² II, 273.

³⁴ Pokorny, IEW, 775 ss.

³⁵ Pokorny, IEW, 689.

³⁶ Skeat, Concise Etymological Dictionary of the English Language, 611.

³⁷ Pleteršnik I, 811; SSKJ III, 356.

³⁸ Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch² 730.

³⁹ Schuster-Šewc, Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache, 787 sl.

⁴⁰ Bezljaj, Jezik in slovstvo XVII (1981/82) 2—3, 45 sl.

⁴¹ Pokorny, IEW, 687 brez slovanskega gradiva.

⁴² Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I, 345.

⁴³ Bezljaj, Radovi ANU BiH XXXV, 87.

Če sprejmemo zgornjo razlago, je *luknja* dokaj pozen derivat starejšega poimenovanja **lúka* po zgledu sinonimov. Isto pripono imamo še v sloven. *špránja* in zgoraj obravnavani *skvožnja*, medtem ko ga ni mogoče zaslediti v polj. *szpara*, ukrajinsko *špára*, *špárka* ali kašubsko *skóvega*. Isto pripono v isti rabi imamo še v sloven. *klônja* 'past za ptiče' h *klôpiti*.⁴⁴ Temu delno ustreza litovska pripona *-inis, -inys, iné* za tvorbo izsamostalniških pridevnikov, ki pojasnjujejo 'čemu kaj služi', npr. *vandeninis kibiras* 'vedro za vodo'.⁴⁵

Luknja je po slovanskih predstavah 'priprava skozi katero se gleda', kakor kažejo tudi nekateri zgoraj navedeni sinonimi. Isto pomensko motivacijo imamo v izpeljanki iz istega ide. korena še v staroislandskem *ljóri* (< pragerm. **leuh-r-*) 'odprtina v strehi, ki služi za dimnik in okno', norveškem *ljore*, starodanskem *liure*, *lyre*, starošvedskem *liuri*, švedskem narečnem *ljor(e)* 'isto', norveško narečno *ljor* 'okno v oblaku'.⁴⁶ Tu gre lahko za isto metaforo v dveh skupinah indoevropskih jezikov, možno pa je tudi, da se je pomenski prehod izvršil že v določenem narečju v pradomovini. Pri korenu **okū-* skoraj ni več mogoče dvomiti o stranskem pomenu 'luknja', čeprav ga Pokorny za prajezik ne navaja.

To je seveda samo eden izmed možnih pogledov na izvor slovanske besede, na katerega je tako kot na prejšnjega vplivala miselnost časa. Kdor hoče lahko še vedno verjame, da je *luknja* nemška izposojenka. Temu mnenju ne nasprotuje ne glasovna struktura ne pomen slovanske besede. Nasprotuje pa mu dejstvo, da je obravnavani leksem vsaj v nekaterih slovanskih jezikih popolnoma vključen v sistem, da pripada svoji besedni družini in da ima takšne stranske pomene, ki jih v germanskih jezikih ni mogoče najti, so pa v okviru besedne družine popolnoma jasni. Nova etimologija je kljub temu samo antiteza prve in je s tem člankom podana v pretres in kritiko širšega kroga raziskovalcev.

⁴⁴ Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika II, 46.

⁴⁵ Otrebski, Gramatika języka litovskiego II, 190.

⁴⁶ Johannesson, Isländisches etymologisches Wörterbuch, 741.

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der etymologischen Behandlung des slowen. Wortes *sk(v)ôžnja*, aksl. *skvožnja*, (*s*)*kvažnja*, kasch. *skvëga*, *skvëga* 'Lücke, Loch' sind drei urslaw. Synonyme zu vermuten: **skvogā*, **skvëgā* und *(s)*kvāgā* 'Lücke, Loch'. Der Lok. Sg. der ersten beiden Synonyme ist die Präposition *skvozë*, *skvëzë* 'durch' (letztes nur im Codex Zographiensis). Der Ursprung dieser Präposition ist nicht mit dem Synonym *skrozë*, *črëz* zu verwechseln, was bis jetzt üblich war. Es ist noch slowen. mundartl. *skoznovāti*, *skozniti*, skr. kajk. *skoznovāti* 'wachen', russ. *skvozitʹ* 'durchsichtig sein' hinzuziehen. Die ganze Wortsippe ist zu idg. Wurzel *(s)*keu(H)* — 'achten, beobachten, schauen, merken' in verschiedenen Ablautstufen mit *-g(yh)-* Determinativ zu stellen. Der Sinnübergang 'merken, sehen' > 'Loch' ist mit den Synonymen von verschiedenen Sprachen erklärbar: gr. *σπή* 'Loch', slaw. *okno*, arm. *akn* 'Fenster' zu idg. **oq̥-* 'sehen', lat. *specus* zu *speciō* usw. Dasselbe Suffix *-vĥā* existiert noch in dem synonym slowen. *šprānja* jedoch nicht in poln. *szpara*, ukr. *špara*, *špārka*. Ebenso finden wir es in slowen. *klōnja* 'Vogelfalle' zu *klopiti* 'schliessen'. Infolge Nichteinwirkens der Palatalisation auf den voranstehenden Guttural ist slowen. *lūknja*, skr. kajk. und čak. *lūknja* ein Späterivat des urslaw. **lūkā* 'Lücke, Loch', welches wir noch in Poln., Kasch. und Slowinz. finden. Baltoslaw. **lōukā* 'Lücke, Loch' ist mit dem Verbum slowen. *lūkati*, lett. *lūkuōt* 'beobachten', baltoslaw. **lōukōtēi* (?) (idg. Wurzel **leuk-* 'leuchten strahlen, funkeln') verwandt. Die semantische Motivierung ist dieselbe, wie in *skvožnja* ~ *skozniti*. Die ganze slaw. und balt. Wortsippe — ausser den Verben slowen. *lūkati*, lett. *lūkuōt* — haben die Forscher bis heute aus der deutschen oder niederländischen Sprache hergeleitet, ebenso ung. *lyuk* 'Loch'. Jüngere Ugrofinnisten haben jedoch zu der ung. Wortsippe eine wahrscheinlich finn., tscheremische und samojedische Verwandtschaft entdeckt.

Mit diesem Beitrag tritt eine neue Etymologie des slaw. Wortes **lūkā* vor die Öffentlichkeit. Es ist eine mögliche, keine obligatorische Erklärung, denn der älteren kann man weder von semantischer noch von phonetischer Seite widersprechen. Aber die Vielzahl der Nebenbedeutungen, besonders in der kasch., slowinz. und slowen. Sprache, die in den germanischen Dialekten nicht zu finden ist, spricht für das autochthone slaw. **lūkā*.